

الف - مؤسسه و بنیانگذار آن

سر هنری اس. ولکام^۳ در ۱۸۵۳م در ایالات متحده آمریکا به دنیا آمد. در جوانی در داروخانه عمومی خود به کار پرداخت. در همین ایام بود که علاقه او به پزشکی برانگیخته شد و عموی او در این امر سهم عمده ای داشت. دکتر ویلیام مایو^۴ دوست نزدیک عموی او نیز در این علاقه سهیم بود. پسران دکتر مایو کلینیک معروفی را در روچستر (مینه سوتا) افتتاح کرده بود.

هنری ولکام در ۱۷ سالگی در شرکتی دارویی - شیمیایی در روچستر به کار پرداخت. سپس در همین زمینه در شیکاگو و فیلادلفیا به کار ادامه داد. در فیلادلفیا به کالج داروسازی رفت. همزمان با تحصیل و پس از آن در چند شرکت دارویی دیگر به کار پرداخت و پس از چندی در نیویورک به عضویت انجمن داروسازی آمریکا برگزیده شد. او در همین ایام به چند سفر تحقیقاتی برای شناخت گیاهان دارویی به اکوادور، پرو و چند کشور دیگر در آمریکای جنوبی رفت.

ولکام در ۱۸۷۹م، به دعوت یکی از دوستان خود به نام Burroughs و برای پیوستن به نمایندگی یک شرکت دارویی به لندن رفت. اما در ۲۷ سپتامبر ۱۸۸۰م، در آن جا با همان دوست خود مشترکاً شرکت دارویی مستقلی به نام: Burroughs Wellcome and Company تأسیس کرد. حاصل این شرکت راه اندازی کارخانه و آزمایشگاه های مفصل تحقیقاتی و تولیدی و تولید انبوه انواع دارو با نام تجاری و مشترک Tab Loid بود. این شرکت تولیدات خود را به تمام اروپا، آسیا و آمریکا و بخشی از آفریقا صادر کرد و به تبع آن شهرت و ثروت

3. Sir Henry Solomon Wellcome.

4. William Mayo.

مؤسسه تاریخ پزشکی ولکام و دست نویس های اسلامی

احمد رضا رحیمی ریسه
مؤسسه فهرستگان

چکیده: این مقاله گزارشی است درباره «مؤسسه تاریخ پزشکی ولکام» در لندن و دست نویس های اسلامی آن و نیز فهرست هایی که تا کنون برای این مجموعه تهیه و تدوین شده است. این مقاله به پنج بخش تقسیم شده است: الف) مؤسسه و بنیانگذار آن؛ ب) کتابخانه مؤسسه؛ ج) دست نویس های فارسی؛ د) دست نویس های عربی؛ ه) دست نویس های به دیگر زبان ها. در بخش نخست ابتدا مؤسسه و تاریخچه، اهداف و موقعیت کنونی آن توصیف شده و شمه ای نیز از سرگذشت بنیان گذار آن آمده است. سپس توضیحاتی کلی درباره کتابخانه آن ذکر گردیده و در ذیل بخش های بعدی درباره دست نویس های آن، شمار دست نویس های فهرست شده و فهرست نشده و نیز کتابشناسی فهرست های چاپ شده آن توضیح داده شده است.^۱

کلید واژه: نسخه های خطی؛ نسخه های خطی فارسی؛ نسخه های خطی عربی؛ مؤسسه تاریخ پزشکی ولکام.

1. Wellcome Institute for the History of Medicine.

۲. بخش عمده این مقاله بر اساس منابع مکتوبی است که کتاب شناسی کامل آنها در پایان مقاله آمده است. اما بخشی از آن نیز بر اساس مشاهدات و تحقیق میدانی نگارنده است که طی بازدیدی از مؤسسه ولکام و کتابخانه آن در پاییز ۱۳۷۶ش انجام شد. بدین وسیله از دکتر نیکل آلن (Nigel Allan) مسئول کتابخانه که با حوصله به پرسش هایم پاسخ داد و مسئولان بخش دست نویس های اسلامی کتابخانه که باروی خوش هر آن چه از دست نویس ها را که تقاضا کردم بی چون و چرا برای بررسی در اختیارم قرار دادند، سپاسگزارم.

■ سر هنری اس. ولکام، ۱۸۵۳-۱۹۳۶م

ب - موزه و کتابخانه ولکام

هنری ولکام از همان دوران جوانی شروع به گردآوری موادی برای مجموعه خود کرد. این گردآوری صرفاً فعالیتی بی هدف نبود، به این می‌اندیشید که ثروتش را - که اندک اندک به آن افزوده می‌گشت - در یک جا متمرکز کند. او پس از دو اوجش مسافرت‌های زیادی به اروپای غربی کرد و ماههای متمادی را در فرانسه، اسپانیا، پرتغال و مادرید گذراند و طی این مسافرت‌ها اشیاء کم نظیری را برای مجموعه خود خریداری نمود.

مجموعه ولکام در ۳۵ سال اول قرن بیستم دائماً روبه افزایش داشت و این درست زمانی بود که به علت ناآرامی‌های ناشی از جنگ جهانی اول، مردم بسیار نگران دارایی‌های خود بودند و به علت شرایط خاص دوران جنگ مجموعه‌های متعددی را برای فروش عرضه می‌کردند. اما مهمترین عامل برای خرید دست نویس‌های شرقی بی‌شک آشنایی ولکام با فردی هندی به نام دکتر پاریرا مال^۵ بوده است. تامپسن^۶، نخستین کتابدار کتابخانه مؤسسه ولکام و از دلایان خرید او در خاورمیانه در نامه‌ای که نوامبر ۱۹۰۹ م برای ولکام نوشته است درباره دکتر مال چنین می‌گوید: «مال، مردی است ۳۳ ساله و تباری هندویی دارد. در کالج Harley پزشکی خوانده است. استعداد شگرفی در زبان آموزی دارد و به زبان‌های آلمانی، فرانسه، ایتالیایی، سانسکریت، فارسی، هندوستانی، پنجابی، عربی و کمی هم ژاپنی می‌نویسد و صحبت می‌کند. او اظهار می‌دارد که منابع عظیمی از دست نویس‌ها در کتابخانه‌های راجه‌ها و در معابد هند موجود است.» از این پس بود که مال بلافاصله به استخدام مؤسسه ولکام درآمد. نخستین وظیفه او ترجمه دست نویس‌های طبی فارسی در کتابخانه دیوان هند بود و بعدها از طرف مؤسسه سفرهای متعددی به هند کرد و مسئول خرید اشیاء برای

Oriental Room در کتابخانه و موزه ولکام بود. در بخش شرقی کتابخانه (Oriental Room) بیش از ۱۱۰۰۰ نسخه و ۳۰۰۰ کتاب چاپی قدیمی وجود دارد. دست‌نویس‌های این بخش به ۴۳ زبان شرقی است از جمله: عربی، فارسی، سانسکریت، اتیوپیایی، تبتی، قبطی، سریانی و غیره. جنس این دست‌نویس‌ها از کاغذ، چرم، عاج، فلز، برگ نخل، ابریشم و استخوان است. بیشتر این دست‌نویس‌ها را دکتر پایرامال بین سال‌های ۱۹۱۰ تا ۱۹۲۷ م، برای کتابخانه گرد آورده است.

هنگفتی را برای سازندگان آن به ارمغان آورد. اما پس از مدتی، نخستین اختلاف نظرها بروز کرد. سرانجام پس از ۱۵ سال شراکت این دو، با مرگ Burroughs این همکاری به پایان رسید.

در نخستین سال‌های قرن بیستم ولکام توسعه‌ای عظیم به کمپانی خود بخشید. او در این سال‌ها بزرگترین شرکت دارویی دنیا را سرپرستی می‌کرد. نمایندگی‌های او در کیپ تاون، میلان، نیویورک، مونترآل، شانگهای، بوینس آیرس و بمبئی یکی از پس دیگری تأسیس شد. تأسیس این نمایندگی‌ها مسافرت‌هایی پی‌درپی به دنبال داشت. او مدت ۴ سال در قاره آفریقا اقامت داشت که طی آن تحقیقات وسیعی بر روی بیماری‌های بومی و درمان آن انجام داد و فعالیت‌های شبانه روزیش تا زمان مرگش به سال ۱۹۳۶ م ادامه داشت.

5. Parira Mall, 1874-1957.
6. C.J.S. Thompson, 1862-1943.

عنوان رساله ایشان چنین است:

A descriptive and analytical catalogue of the Persian manuscripts in the library of the Wellcome Institute for the History of Medicine, London: Wellcome Institute.

در این فهرست بسیار مفصل و تحلیلی که در ۱۹۸۶م، و در ۷۰۵ ص منتشر شد، توصیف ۶۱۷ دست‌نویس آمده است و در آن به تفصیل به این موارد اشاره شده است: نام مؤلف، عنوان کامل، موضوع، تاریخ تألیف، نام کاتب، شیوه کتابت، و خط و تاریخ و محل کتابت و آغاز و انجام نسخه‌ها.

این فهرست به ترتیب موضوعی تنظیم شده و در انتها ۶ نمایه نام مؤلف، عنوان کاتب، محل کتابت، دست‌نویس‌های مورخ و فهرست تطبیقی شماره‌های قفسه با شماره‌های فهرست آمده است. در مقدمه نیز درباره دست‌نویس‌های مهم و منحصر به فرد بحث شده است. مجموعه دست‌نویس‌های فارسی این کتابخانه نیز به لحاظ مذهب و مصور بودن اغلب آنها از اهمیت فراوانی برخوردار است.

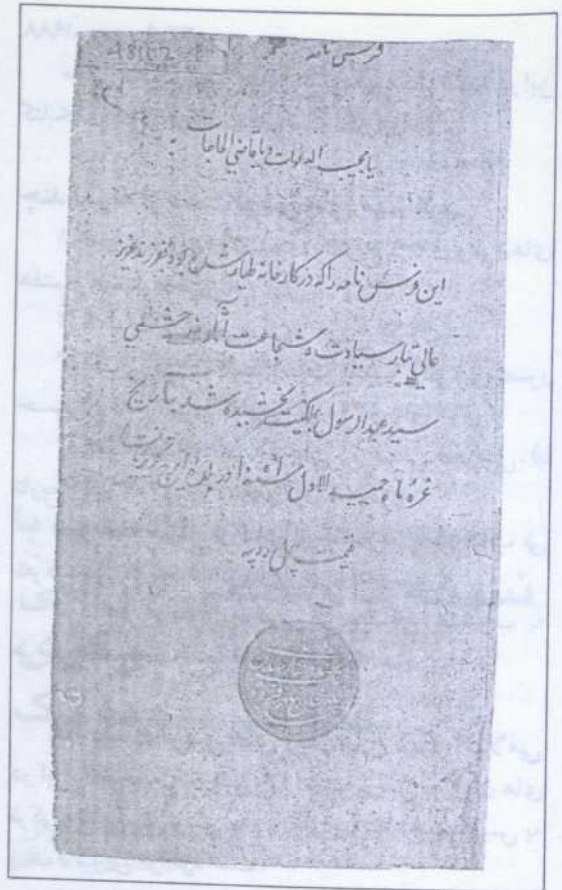
چند نمونه از دست‌نویس‌های مهم فارسی

۱. زیچ اسکندر، تألیف محمود بن یحیی بن حسن کاشی ملقب به عماد المنجم. این دست‌نویس به خط مؤلف در ۸۱۳ ق است.
۲. ترجمه فارسی عجایب المخلوقات و غرایب الموجودات زکریای قزوینی. در کتابخانه ولکام ۱۰ نسخه از ترجمه فارسی آن وجود دارد که قدیم‌ترین آن‌ها مورخ ۸۳۶ ق است که ظاهراً دومین نسخه از نظر قدمت در جهان است.
۳. ذخیره خوارزمشاهی (۱۲ نسخه)؛
۴. اختیارات بدیعی (۱۴ نسخه)؛
۵. کفایه مجتهدیه (در طب) از منصور بن محمد بن احمد (ق ۸ هجری) (۱۸ نسخه)؛
۶. تشریح منصوری (۵ نسخه).

د- دست‌نویس‌های عربی

در این کتابخانه ۶۰۰ دست‌نویس عربی موجود است. بیشتر دست‌نویس‌های پزشکی مجموعه دکتر سامی حداد که سابقاً در بیروت قرار داشت نیز در ۱۹۸۵م به این کتابخانه منتقل شد.

دکتر آلبرت زکی اسکندر، متخصص تاریخ پزشکی، در ۱۹۶۷م فهرست اجمالی از ۱۹۷ دست‌نویس عربی

برگی از فرس‌نامه متعلق به کتابخانه ولکام که نسخه آن از مملکت هندوستان فراهم آمده.

کتابخانه ولکام امروزه حاوی بیش از ۴۰۰/۰۰۰ عنوان کتاب چاپی، ۱۴۰۰۰ دست‌نویس شرقی و غربی و ۱۰۰/۰۰۰ نامه به خط خود نویسندگان است. غالب این مواد مربوط به حوزه تاریخ پزشکی و زمینه‌های وابسته است. این امر کتابخانه را به یکی از بزرگترین کتابخانه‌های تخصصی دنیا تبدیل کرده است. این کتابخانه مواد کم‌یاب و نایاب کهن را در کنار جدیدترین کتاب‌ها و مجلات، یک جا در اختیار محققان تاریخ پزشکی قرار می‌دهد. اکنون این مؤسسه و کتابخانه و موزه راهیات امناء اداره می‌کند.

ج- دست‌نویس‌های فارسی

در کتابخانه مؤسسه ولکام ۶۲۵ دست‌نویس فارسی وجود دارد. این دست‌نویس‌ها عمدتاً درباره پزشکی است. تقریباً تمامی نسخه‌های فارسی این کتابخانه به تفصیل در فهرست خانم دکتر فاطمه کشاورز که رساله دکتری ایشان بوده است فهرست شده است.

کتابخانه در موضوع پزشکی و علوم منتشر کرد:

A catalogue of Arabic manuscripts on medicine and science in the Wellcome History Medical Library, London : Wellcome History Medical Library.

در این فهرست برای معرفی هر دست‌نویس به ویژگی‌های زیر اشاره می‌شود: عنوان، نام مؤلف، موضوع، تاریخ تألیف، نام کاتب، خط، تاریخ و محل کتابت، آغاز و انجام. در مقدمه بسیار مفصل کتاب نیز به شماری از مهمترین دست‌نویس‌های پرداخته شده است. در انتهای کتاب ۳۵ تصویر از صفحات مختلف برخی دست‌نویس‌ها نیز آمده است.

فهرستی نیز برای مجموعه حداد - قبل از پراکندگی آن - تهیه شده است: فهرس المخطوطات الطبیة والعلمیة العربیة فی مکتبة الدكتور سامی ابراهیم حداد، تألیف فرید سامی حداد و هانس بیسترفلت، حلب: جامعة حلب، معهد التراث العلمی العربی، ۲۲۳ ص و چند تصویر.

شماری از دست‌نویس‌های عربی نیز به اجمال در مقاله زیر فهرست شده است: «المخطوطات الطبیة العلمیة العربیة فی مکتبة و لکم» تألیف داوود مزبان الثامری، در مجله معهد المخطوطات العربیة ۲۲ (۱)،

۱۹۸۸م، ص ۹-۳۲

باقی دست‌نویس‌های عربی فهرست نشده در این کتابخانه اکنون در دست فهرست‌نگاری است.

چند نمونه از دست‌نویس‌های مهم عربی

۱. الحواری رازی، (۳ نسخه، با تاریخ ۶۶۹ق و قرن‌های هفتم و هشتم هجری)؛
۲. کتاب الأقرابادین، رازی (مورخ ۵۹۷ق)
۳. التنویر فی الاصلاحات الطبیة، اثر ابومنصور حسن بن نوح قمری (متوفی ح ۳۹۰ق) (ق ۱۲ق)
۴. کامل الصنعة الطبیة از علی بن عباس مجوسی، (با تاریخ‌های ۷۰۳ق، ۷۶۳ق و قرن ۸ هجری)
۵. ترجمة حیثی از کتابی از جالینوس با نام کتاب فی تعرف علل الأعضاء الباطنه (از قرن ۷ هجری)
۶. کتاب هرمس به عربی در پزشکی، منسوب به هرمس، نسخه منحصر بفرد مورخ ۸۳۰ هجری.

هـ- دست‌نویس‌های زبان‌های دیگر اسلامی

در این کتابخانه همچنین ۲۳ دست‌نویس به زبان‌های ترکی، ۱۵ دست‌نویس به زبان اردو و ۱۵ دست‌نویس به زبان مالایایی موجود است.

مآخذ:

به جز مشاهدات میدانی و مقدمه فهرست‌های منتشر شده برای این کتابخانه، عمده مطالب این مقاله برگرفته از این منابع است:

1. John Symons, *Wellcome Institute for the History of Medicine, A short history*, London: The Wellcome Trust, 1993, 64pp.
2. Helen Turner, *Henry Wellcome. The Man, his Collection and his Legacy*. London: The Wellcome Trust and Heinemann, 1980, 96 pp.
3. *Wellcome Institute for the History of Medicine, A brief description*, London: The Wellcome Trust, 1993, 50pp.
4. *World survey of Islamic manuscripts*, ed. by G. J. Ropper. London: Al-Furqan Islamic Heritage Foundation, vol. 4, 1994, pp. 507-509.